

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ, ДИСТАНЦІЙНОГО ТА
ЗАОЧНОГО НАВЧАННЯ
Кафедра теоретичної психології

**Я-КОНЦЕПЦІЯ –ДЕТЕРМІНАНТА
САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНОСТІ**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
першого рівня ЗФН
за спеціальністю 053 Психологія
Роксолани МАРЕЦЬ

Науковий керівник:
завідувач кафедри теоретичної
психології, доктор психологічних наук,
професор
Зоряна КОВАЛЬЧУК

Рецензент
кандидат психологічних наук
Ольга ЗАВЕРУХА

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
«___» _____ 2024 р., протокол № ____
Завідувач кафедри теоретичної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів – 2024
АНОТАЦІЯ

Марець Р.Г. Я-концепція як фактор особистісного самовизначення в ранній юності.

Кваліфікаційна робота присвячена проблемі Я-концепції як фактора особистісного самовизначення у ранній юності. На теоретичному рівні встановлено співвідношення між двома науковими поняттями, розглядаючи Я-концепцію як чинник особистісного самовизначення у ранній юності. На емпіричному рівні виокремлено показники особистісного самовизначення, які можуть бути використані як тестові в подальших дослідженнях рушійних сил розвитку особистості в ранній юності; конкретизовано зв'язок між Я-концепцією та особистісним самовизначенням у ранній юності, що дозволяє виявити показники системи уявлень про себе, динаміка яких може вплинути на успішність особистісного самовизначення юнаків і дівчат у цьому віковому етапі розвитку особистості.

Ключові слова: Я-концепція, самовизначення, рання юність, розвиток особистості, самосвідомість, новоутворення.

Marets R.G. Self-concept as a factor of personal self-determination in early youth.

The qualification work is devoted to the problem of self-concept as a factor of personal self-determination in early youth. At the theoretical level, the relationship between the two scientific concepts is established, considering the self-concept as a factor of personal self-determination in early youth. At the empirical level, indicators of personal self-determination are singled out, which can be used as a test in further studies of the driving forces of personality development in early youth; the connection between the self-concept and personal self-determination in early youth is specified, which allows us to identify the indicators of the system of self-images, the dynamics of which can affect the success of the personal self-determination of boys and girls at this age stage of personality development.

Key words: self-concept, self-determination, early youth, personality development, self-awareness, neoplasm.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ Я-КОНЦЕПЦІЇ У РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	
1.1 Феномен самосвідомості людини в науковій літературі	7
1.2 Феномен Я-концепції, його сутність та структурні елементи	9
1.3 Особливості Я-концепції у ранній юності	16
Висновки до розділу 1	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО НОВОУТВОРЕННЯ РАННЬОЇ ЮНОСТІ	25
2.1 Організація дослідження та вибір методик	25
2.2 Психологічний зміст Я-концепції ранньої юності в емпіричному вимірі	34
Висновки до розділу 2	44
Висновки	46
Список використаних джерел	49

ВСТУП

Актуальність дослідження. Особистісний внутрішній світ та самосвідомість людини завжди цікавили філософів, художників та науковців. Проблема самосвідомості та свідомості в цілому є ключовою для філософії, соціології та психології, оскільки вона визначає методологічну основу вирішення теоретичних і практичних завдань, пов'язаних з формуванням власної позиції життя.

Здібність до самопізнання та самосвідомості є унікальним придбанням людини, яка усвідомлює власну суб'єктність, спілкування та дії, паралельно формуючи деяке ставлення власне до себе. Результатом цього процесу є системна динаміка уявлень про себе, яку ми називаємо «Я-концепцією».

Я-концепція зароджується через соціальну взаємодію і стає унікальним психічним утворенням, яке визначається оцінкою і піддаване внутрішнім коливанням і змінам. Вона суттєво впливає на всі аспекти життя людини, від дитинства до самої старості.

Свідоме «Я» формується в період підлітка та ранньому юнацькому віці, де різні його компоненти поступово складаються. Багато психологів визначають ранню юність як період кризи в розвитку самосвідомості, розглядаючи її як головний психічний процес перехідного віку.

Ріст самосвідомості та зацікавлення у власному «Я» у підлітків супроводжується змінами у характері розвитку та концепції Я. У період ранньої юності, у 15-17 р., формується стійке уявлення про себе на фоні розширення рівня самосвідомості. Навіть до віку 16-17 років виникає новий аспект, що отримав назву самовизначення, що є особливим утворенням, визначеним психологами.

Проблему Я-концепції досліджували в зарубіжній літературі в рамках кількох теоретико-методологічних напрямків, зокрема, в рамках інтеракціоністського напрямку – Д. Болдуїн, Н. Грот, В. Вундт, Ч. Кулі,

У. Джемс, Д. Мід, М. Розенберг, А. Пфендер; в рамках психодинамічного напрямку – Е. Берн, А. Адлер, Р. Селлівен, Е. Еріксон, Е. Фромм, А. та З. Фройд, К. Юнг, К. Хорні; в рамках когнітивного напрямку – А. Валлон, Д. Бем, Л. Колберг, Т. Вілсон, Ж. Піаже, Л. Фестінгер; в рамках гуманістичного напрямку А. Маслоу, В. Франкл, К. Роджерс, Р. Олпорт.

А. Бандура стверджує, що високий рівень самоефективності допомагає вирішувати складні проблеми як престижні та цікаві виклики, які у свою чергу дозволяють випробувати себе, свої здібності, волю, власну майстерність. Даючи собі оцінку як ефективної особи, людина оптимально мобілізує фізичні та розумові здібності. На противагу їм – люди з низьким рівнем самоефективності займають позицію на уникнення невдачі та ухиляються від їх виконання, такі особи переконані, що завдання надто складні для них, аналізують попередні невдачі, невпевнені в собі [56].

Складні та різноманітні зміни в особистісному розвитку підлітків, особливо в ранній юності та контексті українського сьогодення, визначають важливість обраної теми дослідження.

Мета дослідження: розкрити феномен Я-концепції особистості як фактора особистісного самовизначення в юності.

Об'єкт дослідження: Я-концепція особистості юнацького віку.

Предмет дослідження: Я-концепція особистості як фактора особистісної самовизначеності в юності.

Опираючись на мету, спробуємо виокремити **завдання нашого дослідження:**

1. Проаналізувати літературу вітчизняних та зарубіжних вчених на тему Я-концепції в юності.
2. Виокремити та виписати взаємозв'язок феноменів Я-концепції та особистісного самовизначення.

3. Здійснити емпіричне дослідження особистісного самовизначення осіб юнацького віку та провести кореляційний аналіз виявлених взаємозв'язків.

4. Виявити різницю взаємозв'язків та особистісного самовизначення у дівчат та юнаків.

У кваліфікаційній роботі використано наступні методи дослідження: системно-структурний аналіз порівняння, класифікація, узагальнення, моделювання, систематизація, аналітико-синтетичний аналіз творів, а також констатувальний експеримент, опитування, анкетування, тестування, бесіда.

Теоретична значимість нашого дослідження у тому, що аналіз літератури дає можливість встановити співвідношення між поняттями Я-концепції та саморозвитку.

Практичне значення роботи полягає в тому, що на основі емпіричних даних можемо використовувати батарею методик у наступних аналогічних дослідженнях самовизначення та Я-концепції, а також результати роботи можуть використовуватись у підготовці психологів, зокрема в рамках дисциплін «Вікова психологія», «Психологія особистості», «Загальна психологія» та ін.

Структурою нашої роботи є вступ, два розділи, висновки до розділів, загальні висновки, список використаних джерел, додатки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ Я-КОНЦЕПЦІЇ У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ

1.1 Феномен самосвідомості людини в науковій літературі

Багато вітчизняних психологічних досліджень приділяють увагу проблемам самосвідомості. Ці праці можна розділити на дві основні групи питань. Одні зосереджені на методологічних та загальнотеоретичних аспектах, де розглядаються питання формування самосвідомості в контексті загальної проблеми особистісного розвитку [1; 2; 3; 4; 13; 32]. Інша група наукових доробків фокусується на специфічних аспектах, зокрема на особливостях самооцінки та її взаємодії з оцінками оточення [11; 14; 18; 28].

Дослідження з соціальної перцепції збільшили інтерес до вивчення зв'язку між сприйняттям інших і самоусвідомленням [4; 34]. Також існує значна кількість філософсько-психологічних та філософських досліджень, які аналізують проблеми, пов'язані з моральною самосвідомістю та особистою відповідальністю [1].

Роботи українських дослідників [4; 10], де успішно синтезовані загально-психологічні та соціальні, філософські, історико-культурні аспекти, теоретичні концепти й проаналізовано конкретні експериментальні дані, розкривають нові аспекти цієї, можливо, однієї з найдавніших проблем у галузі психології.

В зарубіжній літературі, де розкривається психологія свідомості, також потужно розроблена, зокрема, ці питання у роботах З. Фрейда, У. Джеймса, К. Роджерса, В. Франкла, Р. Бернса, Е. Еріксона та інших видатних вчених присутні різними способами.

Самосвідомість представляє собою складну психологічну структуру, що у своїй структурі включає кілька важливих компонентів. Щонайперше, – це свідомість власної тотожності. По-друге, – це усвідомлення власного «Я» як

активного, діяльнісного аспекту. По-третє, вона охоплює усвідомлення своїх психічних властивостей та якостей. І, по-четверте, включає в себе систему соціальних та моральних самооцінок [7]. Ці компоненти взаємодіють генетично та функціонально, але формуються вони не одночасно.

Початок свідомості ідентичності виникає вже в немовляти, яке розрізняє відчуття, спровоковані зовні, від відчуття, спровокованого власним тілом. Свідомість «Я» розвивається приблизно з трьох років, коли дитина починає правильно вживати особисті займенники. Усвідомлення власних психічних властивостей, а також самооцінка стають особливо важливими у підлітковому та юнацькому періоді. Позаяк ті складові взаємодіють, збагачення одного з них призводить до змін у всій системі.

Самосвідомість спрямована на свідомість і протистоїть їй, але водночас включає її як момент, оскільки орієнтована на розуміння власної сутності. Якщо свідомість є суб'єктивною умовою орієнтації людини в світі довкола себе та знанням про інше, то самосвідомість є орієнтацією людини власною особистістю і знанням про себе, що є свого роду «духовним світлом, яке розкриває і себе, й інше» [32].

Самосвідомість дозволяє людині усвідомлювати себе як індивідуальну реальність, відокремлену від інших людей та природи. Вона робить людину істотою для інших і для себе. Основне значення самосвідомості полягає в свідомості нашого реального буття, усвідомленні власного існування, свідомості себе, чи власного «Я» [31].

Розвиток вищих психічних функцій кульмінує у формуванні самосвідомості, яка дозволяє людині не лише віддзеркалювати зовнішній світ, але й відзначати свою присутність у цьому світі, вивчати та переживати свій внутрішній світ та встановлювати певні відносини зі своєю особистістю. Усвідомлення себе як стійкого об'єкта передбачає внутрішню цілісність та

постійність особистості, яка, незалежно від змін ситуацій, може залишатися вірною самій собі.

1.2. Феномен Я-концепції, його сутність та структурні елементи

У сучасній науковій літературі є різні підходи щодо вивчення феномену самосвідомості. Один з них заснований на аналізі фінальних результатів самопізнання, що виявляються в структурі уявлень особи про себе, або так званій «Я-концепції». Сутність терміну «Я-концепція» та його психологічний зміст залишається питанням.

Формування самосвідомості людини нерозривно пов'язане із процесом самопізнання. Це є процесом наповнення самосвідомості сутністю, яка встановлює зв'язок між людиною, іншими людьми, суспільством та культурою взагалі. Цей процес реалізується через реальні спілкування та виникає в контексті життєдіяльності суб'єкта та його специфічних дій.

Питання самопізнання порушують питання про те, як самопізнання відбувається, зокрема, які знання вже засвоєні або присвоєні, як вони перетворюються на «Я» суб'єкта та його особистість, і які форми цього процесу набувають у самосвідомості.

Оскільки наукове поняття «Я-концепція» стало вживатися в спеціальній літературі недавно, зарубіжна та вітчизняна наукова література не мають єдиного трактування цього терміну. За змістом воно найбільше наближене до поняття самосвідомості. Проте «Я-концепція» вважається менш нейтральним терміном, оскільки включає оціночний аспект самосвідомості. Це динамічна система уявлень особи про себе, що охоплює усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, а також самооцінку та суб'єктивне сприйняття зовнішніх факторів, що впливають на неї. Р.Бернс, видатний англійський психолог, який серйозно займався вивченням самосвідомості, визначає «Я-

концепцію» як «сукупність уявлень особи про себе, пов'язаних із її оцінкою. Образ Я або картина Я є описовою складовою «Я-концепції», а самооцінка або прийняття себе – це компонент, пов'язаний із ставленням до себе або до окремих якостей. Взагалі, «Я-концепція» визначає, як особа сприймає сама себе і як вона оцінює свій активний початок та потенційні ресурси розвитку надалі». [7; 31].

Я-концепція формується в процесі міжособистісної взаємодії і представляє собою унікальний результат психічного розвитку. Вона є стійким, але в той же час змінним психічним утворенням, яке відбивається на всіх аспектах життя людини від дитинства до пізньої старості. Я-концепція спочатку залежить від зовнішніх впливів, проте з часом вона виконує самостійну роль у житті будь-якої особи. Від моменту свого виникнення Я-концепція виступає як активний компонент з трьох функціональних та рольових позицій:

1. *Я-концепція через забезпечення узгодженості зсередини.* Дослідження в теорії особистості підтримують ідею, що людина завжди прагне досягти максимального внутрішнього балансу. Ідеї, почуття чи концепції, які суперечать іншим уявленням, можуть викликати дегармонізацію особистості та психологічний дискомфорт. Одержавши внутрішню гармонію, людина схильна до різних дій, спрямованих на відновлення цього балансу та рівноваги. Це також пов'язано із тим, як особа дає собі оцінку.

2. *Я-концепція через пояснення досвіду.* Цей аспект Я-концепції визначає спосіб індивідуальної інтерпретації досвіду в поведінці. Людина має тенденцію будувати свою поведінку на основі власних уявлень про себе і вчиться інтерпретувати свій досвід через цю призму.

3. *Я-концепція через сукупність очікувань.* Ця функція Я-концепції визначає очікування особи, її уявлення щодо того, як повинні події розвиватися. Очікування, які характеризують кожну людину, суттєво впливають на її дії. Особи, які вірять у свою важливість, чекають, що їх оточення буде ставитися до

них відповідно, тоді як ті, хто вважає себе неспроможними або непривабливими, можуть виражати ці очікування у своєму поведінковому реагуванні на навколишні події. Багато дослідників вважають цю функцію Я-концепції центральною, розглядаючи її як сукупність очікувань та оцінок, що відносяться до різних сфер поведінки.

Значна кількість психологічних теорій представляє Я-концепцію як ключове поняття. Однак немає загальноприйнятого визначення чи узгодженої термінології. Категорії, використовувані різними авторами для позначення Я-концепції взагалі, можуть використовуватися іншими для позначення визначених її елементів. З метою уточнення термінології у нашому дослідженні, ми будемо застосуємо схему, яку запропонував Р. Бернс.

На структурній схемі Я-концепцію визначено як ієрархічну структуру, де глобальна Я-концепція, що охоплює різні аспекти самосвідомості індивіда, знаходиться на вершині. Через те, що особа, з одного боку, володіє свідомістю, а з іншого – визнає себе одним з елементів реальності, У.Джеймс вперше розглядав глобальне, особистісне Я (Self) як подвійне утворення, що об'єднує Я-свідоме (I) та Я-як-об'єкт (Me). Так розкриваються дві сторони одного цілісного явища, що існують паралельно. Одна з них представляє собою чистий досвід, а інша – зміст цього досвіду (Я як об'єкт). Важливо враховувати умовність такого розмежування, оскільки це всього лише зручна семантична модель. Не можна уявити свідомість, що не несе змісту, так само як і зміст психічних процесів, відокремлених від свідомості. Таким чином, в реальному психічному житті ці елементи настільки взаємопов'язані, що формують єдине, практично нерозривне ціле. Я-як-об'єкт знаходиться тільки у процесах свідомості і є змістом тих процесів в тому обсязі, в якому людина може усвідомлювати себе саму. Виділяти процес і результат рефлексивного мислення можна лише на рівні понять; на психологічному рівні вони існують у взаємодії [19].

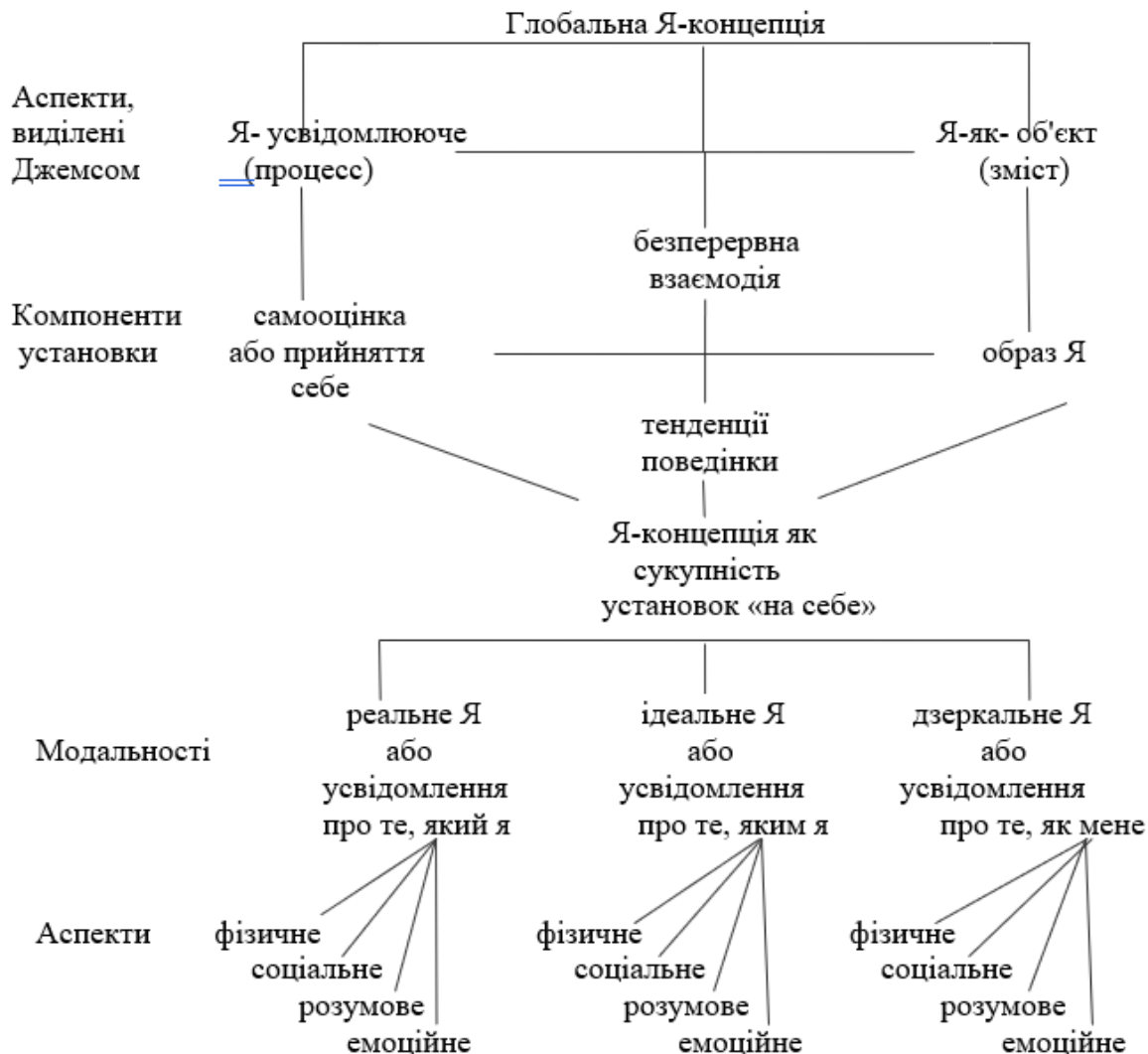

Рис.1. Структура Я-концепції за У. Джеймсом

За визначенням вченого Р. Бернса концепція Я складається з оцінної та описової складової, що дає змогу трактувати її як сукупність настанов, якими особистість живе. Значна частина визначень цього концепту окреслена 3-ма головними структурними компонентами:

1. складова установок когнітивної сфери, тобто переконання обґрунтоване чи необґрунтоване;
2. емоційно-оцінне ставлення до такого переконання;

3. поведінкова реакція як складова.

В рамках Я-концепції такі структурні елементи настанови проходять через конкретизацію:

1. Я-образ як уявлення людини про себе;
2. Самооцінка як емоційне ставлення різної інтенсивності, позаяк окремі характеристики Я-образу здатні провокувати досить сильні емоції, що пов'язані з осудом чи прийняттям
3. Реакція поведінки чи дії, що спровоковані Я-образом та самооцінкою.

Більш детально такі складові мають наступний вигляд.

Когнитивний аспект концепції «Я» або самосвідомий образ. Переконавання особи в її власній ідентичності зазвичай є стійкими, незалежно від того, чи ґрунтуються вони на об'єктивних фактах чи суб'єктивних переконаннях. Індивід може сприймати себе через різні аспекти, такі як фізичне тіло, здібності, соціальні зв'язки та безліч інших особистісних проявів. Методи самопізнання, що формують образ «Я», можуть бути різноманітними. У своєму описі людина зазвичай використовує прикметники, такі як «надійний», «товариський», «сильний», «красивий» і так далі, які, суттєво, є абстрактними характеристиками, не пов'язаними з конкретними подіями. Таким чином, людина намагається виразити основні риси свого самосприйняття. Ці характеристики, такі як атрибутивні, рольові, статусні, психологічні та інші, можуть бути безліччю. Вони утворюють ієрархію в самопізнанні, яка може змінюватися в залежності від контексту, життєвого досвіду або навіть моменту. Такі описи самосприйняття - це спроба виокремити особливості кожної особистості через поєднання її окремих характеристик.

Емоційно-оцінковий аспект концепції «Я» або самосвідома оцінка. Людина, як особистість, має навичку оцінювати себе. Самооцінка охоплює «ставлення до власних якостей, станів, можливостей, фізичних та психічних

сил». Це особистісне усвідомлення власної цінності, яке виявляється в внутрішніх переконаннях особи. Таким чином, самооцінка відображає рівень самоповаги, почуття власної цінності та позитивного ставлення до всього, що відноситься до «Я». Тому низька самооцінка може вести до відкидання себе, негативного ставлення до власної особистості.

Існують кілька джерел формування самооцінки, які змінюють свою важливість на різних етапах формування особистості:

Оцінка інших осіб.

Вплив близьких або референтної групи.

Порівняння з іншими в поточний момент.

Порівняння реального ідеального «Я».

Оцінка результатів власної діяльності.

Самооцінка відіграє важливу роль у формуванні ефективного контролю над своєю поведінкою; без неї важко або навіть неможливо зробити вірний вибір у житті. Вірна самооцінка приносить моральне задоволення та підтримує гідність особистості.

3. Поведінковий аспект концепції «Я» виявляється у потенційній реакції особистості, тобто у конкретних діях, що можуть виникнути на основі образу «Я» та самооцінки. Кожна установка - це переконання, яке має емоційне забарвлення і пов'язане з певним об'єктом. Однак унікальність концепції «Я» полягає в тому, що в цьому випадку об'єктом установки є сама особистість, що володіє нею. Через цю внутрішню спрямованість всі емоції та оцінки, пов'язані з образом «Я», мають велику силу та стійкість, що суттєво впливає на поведінку людини та її взаємини з оточуючими.

Незважаючи на те, що образ «Я» і самооцінка часто розглядаються окремо, варто пам'ятати, що у психологічному плані вони нерозривно пов'язані. Образ та оцінка себе привертають особистість до певної поведінки; тому ми розглядаємо

загальну концепцію «Я» як сукупність установок, спрямованих на саму себе. Однак ці установки можуть мати різні аспекти чи форми вияву.

Зазвичай виокремлюють щонайменше три ключові аспекти самовизначення (див. рисунок №1):

Реальне «Я» – це переконання та уявлення, як людина сприймає свої поточні здібності, ролі та статус, тобто як вона бачить себе у сучасний час.

Дзеркальне «Я» – це уявлення особи про те, як її бачать інші. Це важливий механізм для самокорекції та утримання реального «Я» в адекватних межах через взаємодію з іншими та внутрішній діалог.

Ідеальне «Я» – це уявлення про те, якою людиною хотіла б стати. Воно включає в себе якості та ролі, які особа бажала б мати або відтворити. Ідеальне «Я» формується на базі тих же аспектів, що і реальне «Я», проте відображає потаємні сподівання та мрії людини, часто відірвані від реальності. Розбіжність між реальним і ідеальним «Я» є ключовим стимулом для особистісного зростання.

Окрім трьох основних аспектів самовизначення, які запропонував Р. Бернс, багато авторів визначають ще один, який відіграє особливу роль.

Конструктивне Я, або Я у майбутньому, відрізняється своєю орієнтацією на майбутнє та створення прогностичної моделі «Я». Основна відмінність між конструктивним Я-проектом та ідеальним Я полягає в тому, що в першому випадку враховуються конкретні мотиви, які більш відповідають прагненням особистості. У конструктивному Я втілюються елементи, які особа сприймає як реальні.

Варто зауважити, що кожен з образів Я має складний, багатогранний походження, що складається з трьох аспектів взаємодії: фізичного, емоційного, інтелектуального та соціального.

Отже, концепція Я є сукупністю уявлень людини про саму себе і включає переконання, оцінки та тенденції поведінки. Це можна розглядати як набір установок, що властивий кожній людині. Концепція Я становить важливий елемент самосвідомості та бере участь у процесах саморегуляції та самоорганізації особистості, оскільки визначає інтерпретацію досвіду і є джерелом очікувань особистості.

1.3 Особливості Я-концепції у ранній юності

Виникнення свідомого «Я» традиційно пов'язують з підлітковим та юнацьким віком, незважаючи на повільний процес формування його компонентів. Розвиток самосвідомості є центральним психічним процесом у цьому перехідному періоді. Більшість вітчизняних психологів називають цей час «критичним періодом формування самосвідомості». Рання юність (15-17 років) відзначається переходом від дитинства до дорослості.

Визначення вікових рамок цього періоду може бути складним, оскільки термінологія в галузі дорослішання може бути неоднозначною. Завдяки явищу акселерації, межі підліткового віку зміщуються донизу, тому цей період тепер охоплює приблизно вік від 10-11 до 14-15 років. Рання юність (15-17 років) є лише початком цього складного етапу розвитку, який завершується приблизно до 20-21 року.

Розвиток самосвідомості у підлітковому та ранньому юнацькому віці настільки інтенсивний та очевидний, що його характеристика та значення для формування особистості практично єдина серед дослідників. Багато авторів описують процес розвитку самосвідомості в цей період схожим чином: приблизно в 11 років виникає інтерес до власного внутрішнього світу, і поступово розширюється самопізнання, що призводить до ускладнення та поглиблення розуміння себе. Важливим етапом є формування стійкої Я-концепції

близько 15-16 років, а в 16-17 років виникає поняття «самовизначення», яке характеризується усвідомленням себе як частини суспільства та прийняттям нової соціально значущої позиції.

Збільшення самосвідомості та зацікавленості у власному «я» у підлітків напряду впливає із процесів статевого дозрівання та фізичного розвитку. Ці процеси виступають символами дорослішання та змушніння, на які звертають увагу як дорослі, так і однолітки. Суперечності, які виникають у становищі підлітка та юнака, зміна його соціальних ролей та очікувань, ставлять перед ними питання: «Хто я?»

Постановка цього питання є закономірним результатом психічного розвитку. Зростання самостійності означає перехід від системи зовнішнього керування до самостійного управління. Однак будь-яке самостійне управління потребує інформації про об'єкт. У цьому контексті самосвідомість набуває особливого значення.

Найважливіше психологічне досягнення ранньої юності - це відкриття свого внутрішнього світу. Для дитини реальністю є лише зовнішній світ, до якого вона застосовує свою уяву. Хоча дитина може бути повністю свідомою своїх дій, вона ще не усвідомлює свої власні психічні стани. Навпаки, для підлітка та юнака зовнішній світ є лише однією з можливостей суб'єктивного досвіду, зосередження на якому є самостійності. Відкриваючи для себе здатність долучатися до власних переживань, підліток відкриває для себе новий світ почуттів, краси природи, звуків музики та відчуття власного тіла. Юнак у віці 14-15 років починає сприймати та аналізувати свої емоції вже не як наслідок зовнішніх подій, а як стан свого власного «я». Навіть об'єктивна, безособова інформація часто стимулює молоду людину до інтроспекції, роздумів про себе та свої проблеми.

Юнацький вік виявляє особливу чутливість до внутрішніх, психологічних проблем. Чим старша (не лише за віком, а за рівнем розвитку) особа, тим більше вона звертає увагу на психологічний аспект дійсності, а менша увага приділяється зовнішнім аспектам поведінки.

Відкриття внутрішнього світу є важливою та радісною подією, але може викликати також тривожні та драматичні переживання. Разом з усвідомленням своєї унікальності та неповторності приходять почуття самотності. Це призводить до зростання потреби у спілкуванні, але одночасно до підвищення вибірковості у спілкуванні та бажання бути на самоті.

У підлітковому віці дитина зазвичай звертала увагу на свої відмінності винятково у конфліктних ситуаціях. Її «Я» фактично обмежувалося сумою ідентифікацій з різними значущими іншими. У підлітка та юнака ситуація змінюється, оскільки вони орієнтуються одночасно на кількох значущих інших, що робить їхню психологічну ситуацію невизначеною та конфліктною. Бажання позбутися попередніх ідентифікацій змушує їх активно рефлексувати, що також посилює почуття самотності або страху відокремлення.

Розвиток самосвідомості, як і будь-якого складного психічного процесу, пройшов кілька стадій, які взаємодіяли одна з одною. У ранньому юнацькому віці починається формування нового рівня самосвідомості, що включає розвиток та узагальнення інтегративних якостей. Інтенсивний розвиток самосвідомості відбувається в юнацькому віці, який характеризується підвищенням значущості власних цінностей та зміцненням особистісного аспекту сприйняття, вказуючи на зрілість особистості та почуття самотності або страху відокремлення.

Одним із ключових методів самопізнання підлітків або юнаків є особистісна рефлексія, яка відрізняється від логічної рефлексії, що спрямована на вирішення завдань. Особистісна рефлексія розглядається як особливий акт самопізнання, під час якого людина не лише досліджує свій внутрішній світ, а й

вивчає себе як дослідника. Феномен особистісної рефлексії включає рефлексивні очікування, які означають уявлення людини про те, як її сприймають інші люди зі свого оточення.

У розвитку рефлексивного аналізу, що лежить в основі формування рефлексивних очікувань, можна спостерігати наступні вікові зміни:

Від 9 до 12 років рефлексивний аналіз переважно стосується окремих вчинків дитини, проте навіть у цьому віці він проявляється лише у малої кількості дітей.

Починаючи з 12-13 років, основним об'єктом рефлексивного аналізу стає дослідження характеру самої особистості, її особливостей.

У віці 13-14 років спостерігається поява самокритичності та негативних емоцій щодо виявлених недоліків у власному характері.

Від 15 до 16 років рефлексивний аналіз стосується характеру особистості та її способу спілкування. У цей період самокритичність зменшується, а ставлення до себе стає більш спокійним та доброзичливим.

Глибина та інтенсивність юнацької рефлексії залежать від численних соціальних, індивідуально-типологічних та біографічних факторів, таких як соціальне середовище, освіта, ступінь інтроверсії або екстраверсії, сімейне виховання, взаємини з однолітками та стиль читання. Ці фактори взаємодіють між собою, хоча їхнє вплив на розвиток рефлексії ще не досліджений в достатній мірі.

Розвиток особистісної рефлексії впливає на характеристики Я-концепції в ранній юності.

Підліток поступово переосмислює «предметні» складові свого Я, зокрема, співвідношення між фізичними і психологічними аспектами своєї особистості. Він звикає до свого зовнішнього вигляду, формує стійкий образ свого тіла та приймає свою зовнішність, що сприяє стабілізації рівня його очікувань. З часом

інші аспекти Я, такі як розумові здібності, вольові та моральні якості, починають відігравати більшу роль, оскільки вони визначають успішність діяльності та взаємини з оточуючими.

Інтегративна тенденція, що визначає внутрішню послідовність та цілісність образу Я, посилюється з віком, хоча трохи пізніше, ніж абстрагування. Самоописи підлітків та юнаків краще організовані та структуровані, ніж у дітей, і частіше зосереджуються на декількох центральних якостях. Проте, невизначеність рівня очікувань та труднощі переходу від зовнішньої оцінки до самооцінки призводять до внутрішніх протиріч, що стають джерелом подальшого розвитку. Багато юнаків, доповнюючи фразу «я у своєму уявленні ...», підкреслюють саме свою суперечливість.

Щодо стійкості образу Я, дані не є однозначними. Загалом вона, подібно до стійкості інших установок та цінностей, збільшується з віком. Однак у підлітковому та ранньому юнацькому віці самооцінки іноді можуть раптово змінюватися.

Щодо розвитку особистісної рефлексії, відбувається поступове уточнення образу себе, своєї індивідуальності та відмінностей від інших людей. У ранній юності цей образ стає однією з ключових складових особистості, яку людина співвідносить із своєю поведінкою. Проте разом із зміною образу Я, змінюється й ступінь значущості його окремих компонентів, на які звертає увагу особистість.

Дослідження показали, що на межі підліткового та раннього юнацького віку спостерігаються значні зміни у сприйнятті себе, що свідчить про перехід самосвідомості на новий, вищий рівень. У цьому періоді спостерігається збільшення кількості описових категорій, покращення вибірковості та послідовності, а також зростання здатності аналізувати та пояснювати свою поведінку. Самоописи стають більш узагальненими і психологічними, а також сильніше відображають відмінності від інших людей.

Уявлення підлітків або юнаків про себе часто пов'язане зі своїм приналежністю до групи «Ми», яка представляє типового однолітка своєї статі, але завжди має свої відмінності. Свій образ самого себе вони оцінюють більш тонко і докладно, ніж групове уявлення. Наприклад, хлопці вважають себе менш сильними і товариськими, але більш співчутливими та здатними розуміти інших, ніж їхні ровесники. Дівчата, навпаки, вважають себе менш товариськими, але більш щирими, справедливими і вірними.

Багатьом підліткам притаманне перебільшення власної унікальності, хоча з віком це зазвичай зменшується, не означаючи ослаблення індивідуальності. Навпаки, зростаючи, людина все більше помічає різницю між собою і «середнім» однолітком. Це призводить до більшої потреби в психологічній інтимності, яка включає і саморозкриття, і відчуття зв'язку з іншими.

Найвиразніші зміни у змісті самоописів та образі себе спостерігаються в 15-16 років. Самоописи стають більш суб'єктивними та психологічними, оскільки зростає кількість досліджуваних, які вказують на змінливість та ситуативність свого характеру. Також виявлено, що в цьому віці збільшується психологізація сприйняття інших людей.

Процес формування нового рівня самосвідомості в ранній юності відбувається через інтегрування образу самого себе та його «переміщення» з зовнішнього сприйняття всередину. Під час цього вікового періоду спостерігається зміна поглядів на себе з об'єктивного підходу ззовні до суб'єктивної, динамічної позиції всередині.

Слід зауважити, що компоненти Я-концепції мають взаємозалежність і нерозривний зв'язок на психологічному рівні. У зв'язку з цим розвиток когнітивного компонента самосвідомості, тобто образу себе, в ранньому юнацькому віці прямо пов'язаний із емоційно-оцінними аспектами, самооцінкою, а також з поведінковими та регулятивними аспектами Я-концепції.

Під час переходу від підліткового до раннього юнацького віку розвивається новий рівень ставлення до себе. Однією з ключових змін є перехід від зовнішніх критеріїв оцінки себе до внутрішніх, що створює передумови для формування автономного відношення до себе, яке не залежить від оцінок оточуючих або ситуаційних впливів. Оцінка різних аспектів особистості грає важливу роль у формуванні цього внутрішнього ставлення, де акцент робиться на загальному прийнятті себе та самооцінці.

Особливо актуальною стає проблема розбіжності між реальним та ідеальним образами себе в 15-16 років. У цьому віці молодь часто скаржиться на власні недоліки та бажання бути кращими, що є результатом як вікових змін, так і інтелектуального розвитку. У юнаків з високим рівнем інтелекту ця розбіжність може бути ще більш вираженою, ніж у їхніх ровесників з середнім інтелектом.

Один з ключових аспектів поведінкової складової Я-концепції полягає в тому, як рівень очікувань змінюється під впливом успіху чи невдачі при виконанні завдань різного ступеня складності. Відомо, що цей рівень формується під впливом двох протилежних тенденцій: з одного боку, бажання підтримувати високу самооцінку, а з іншого, потреба уникнути невдачі, яка може пошкодити самопочуттю.

Деякі вчені вважають, що в підлітковому віці люди активно намагаються реалізувати лише першу з цих тенденцій, тоді як у дорослому віці характерною стає здатність збалансувати ці дві тенденції під час діяльності. Перехід у ранньому юнацькому віці супроводжується зміною в особливостях рівня очікувань, що вказує на більшу особистісну зрілість. Ця зміна протікає в напрямку, який є в протилежність змінам у самопізнанні, образі Я та ставленні до себе. Якщо останні характеризуються зростаючою цілісністю та інтегративністю, то ставлення до результатів діяльності відзначається більшою диференціацією,

розвитком здатності відрізняти успіх чи невдачу від загальної оцінки себе як особистості.

Отже, у ранньому юнацькому віці відбувається формування стійкого уявлення про себе, або Я-концепції, що відображається у розвитку самовизначення, що виникає приблизно у віці 16-17 років.

Висновок до розділу 1.

Етап формування свідомого «Я», навіть якщо окремі його складові поступово виникали, історично визнаний як період підліткового та раннього юнацького віку.

У період ранньої юності (14,5-17 років), який є частиною процесу формування нового рівня самосвідомості, утверджується стійке уявлення про себе, Я-концепція. Близько до 16-17 років спостерігається особливий психологічний феномен, який у літературі часто називають «самовизначенням».

Аналіз теорії та досліджень в галузі самовизначення у ранньому юнацькому та підлітковому віці вказує на такі ключові аспекти:

Основу самовизначення в ранній юності складає особистісне самовизначення, яке зосереджене на ціннісно-сміслових аспектах. Це включає активне визначення своєї позиції відносно суспільної системи цінностей та визначення змісту власного існування.

Найбільш важливим аспектом особистісного самовизначення є формування смислової системи, в якій об'єднуються уявлення особистості про себе та про світ.

Я-концепцію можна розглядати як чинник, який впливає на особистісне самовизначення ранньої юності.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО НОВОУТВОРЕННЯ РАННЬОЇ ЮНОСТІ

2.1 Організація дослідження та вибір методик

Метою нашого дослідження є встановлення взаємозв'язку поміж сутністю Я-концепції та ходом самовизначення особистості в ранньому юнацькому віці.

Об'єктом дослідження є особи юнацького віку (54 особи).

Предметом нашого дослідження є взаємозв'язок самовизначення особистості з Я-концепцією в ранній юності.

Ми припускаємо, що існує кореляційний зв'язок поміж властивостями змістовної сторони Я-концепції та самовизначенням особистості в ранній юності.

Також наш інтерес складає теза щодо змістовних характеристик Я-концепції, які чинять вплив на процес самовизначення особистості в ранній юності, характеризуються відмінностями поміж юнаків та дівчат.

Наша мета окреслила ряд завдань дослідження емпіричної частини кваліфікаційної роботи:

1. Виокремити психологічні складові процесу самовизначення особистості ранньої юності.
2. Визначити змістовні властивості концепції Я та самовизначення особистості юнаків віку 15-16 р.
3. Розкрити кореляційні зв'язки поміж самовизначенням особистості та Я-концепцією юнацтва.
4. Охарактеризувати відмінності в характері зв'язків самовизначення особистості та Я-концепції юнацтва.

В емпіричній частині нашого дослідження ми застосували наступні методи наукового дослідження:

1. Метод порівняння
2. Констатувальний експеримент
3. Тести
4. Первинну та вторинну обробку даних.

Дослідження проводилося упродовж січня–лютого 2024 року серед старшокласників загальноосвітніх шкіл м. Львова: хлопці (22 особи) та дівчат (31 особи) віком 15-16 р.

З метою забезпечення достовірності результатів дослідження, ми акцентували увагу учасників, зокрема юнаків і дівчат, на таких аспектах:

- а) Гарантія анонімності участі у дослідженні.
- б) Після обробки даних результати були представлені кожному учаснику (кожен отримував свої результати та брав участь у групових консультаціях з їх інтерпретації).

Усі процедури проводилися протягом одного дня, щоб уникнути впливу тимчасових ситуаційних факторів. Ми вважаємо, що ці організаційні заходи сприяли підвищенню достовірності отриманих результатів.

Наше дослідження представлено через наступні методики:

1. Ціннісні орієнтації М. Рокича;
2. СЖО – тест сенсожиттєвих орієнтацій;
3. СПА – опитувальник соц.-психологічної адаптивності (адаптований О.К. Осницьким).

Вимагають окреслення показники, що характеризують сенс Я-концепції та самовизначення особистості, а також спробуємо дати обґрунтування вибору методик, які ми застосували у нашій кваліфікаційній роботі.

Характеристика показників самовизначення особистості у ранній юності.

На етапі початку нашого дослідження виявляється, що відсутність узагальненої теорії самовизначення для підліткового та юнацького віку сильно впливає на практичні аспекти досліджень у цій області. Дослідження особистісного самовизначення, як психологічного явища, передбачає наявність конкретних критеріїв для оцінки його змісту, тобто таких показників, які дозволили б зробити висновки про успішність або неуспішність цього процесу. Хоча М.Р. Гінзбург у своїй подальшій роботі визначає критерії для оцінки особистісного самовизначення у юності, конкретні методи та підходи для збирання інформації про цей процес у межах окремого психологічного дослідження не висвітлюються.

Тому першим завданням, яке ми ставимо перед собою у нашому дослідженні, є визначення показників процесу особистісного самовизначення, за якими можна будувати висновки про характер цього процесу.

Ми вважаємо, що одним з найважливіших аспектів особистісного самовизначення є процес формування єдиної смислової системи, у якій поєднуються уявлення про себе та світ. Тому ми спрямовуємо увагу на показники свідомості життя особистості, пов'язуючи успішність особистісного самовизначення з цими аспектами.

Основу для теоретичної та емпіричної типології смислів життя поклав В. Франкл, який розглядав прагнення до пошуку та реалізації сенсу життя як вроджену мотиваційну тенденцію, характерну для всіх людей і що стимулює поведінку та розвиток особистості. Він наголошував на ранньому юнацькому віці як на чутливому періоді у пошуку сенсу існування.

Ідеї В. Франкла відіграли значну роль у вітчизняній психології, сприяючи створенню тесту свідомості життя. Цей тест був перероблений у тест смисложиттєвих орієнтацій, що включає п'ять факторів, які розглядаються як складові сенсу життя. Отримані фактори розділяються на дві групи. Перша група

включає сенсожиттєві орієнтації, такі як цілі в житті, насиченість життя та задоволеність самореалізацією. Ці орієнтації співвідносяться з метою (майбутнім), процесом (сьогоденням) та результатом (минулим). Друга група факторів характеризує внутрішній локус контролю: загальне світоглядне переконання у можливості контролю над життям та віра в власну здатність цей контроль здійснити.

Під час застосування тесту СЖО у ранньому юнацькому віці слід звернути увагу на кілька важливих моментів. По-перше, в аналізі тестових тверджень ми виявили неадекватність для цього віку певних тверджень за шкалою «Задоволеність самореалізацією», які відображають оцінку пройденого відрізка життєвого шляху. У процесі проведення тесту багатьом досліджуваним було важко відповісти на ці твердження через відсутність достатнього життєвого досвіду, наприклад: «Як я можу оцінити, чи склалося моє життя саме так, як я мріяв, якщо ще й не встиг його пройти?» або «Як я можу відповісти, чи досяг я успіху у здійсненні своїх життєвих планів, якщо у мене не було ще можливостей для їх здійснення?».

Схожі труднощі можна пояснити тим, що ранній юнацький вік відзначається виникненням свідомого «Я», яке знаходиться лише на початковому етапі свого розвитку та активного існування. Тому не дивно, що в цей час може бути відсутній достатній досвід самореалізації, який дозволяв би судити про його успішність. Інше пояснення можна знайти в концепції М.Р.Гінзбурга, який у своїй моделі життєвого поля особистості виділяє психологічне минуле, сучасне та майбутнє, які існують як досвід, дієвість та проект відповідно.

Формування особистісної ідентичності є одним із психологічних завдань підліткового та раннього юнацького віку; формуючися ідентичність інтегрує усі попередні дитячі ідентифікації. Щодо раннього юнацтва, послідовність попередніх дитячих ідентифікацій вважається психологічним минулим. Саме

формуючися ідентичність охоплює психологічне сьогодення (з історією у минулому формі) та психологічне майбутнє. Тому в контексті особистісного самовизначення у ранній юності М.Р.Гінзбург вважає обґрунтованим розглядати психологічне сьогодення та психологічне майбутнє, виключаючи психологічне минуле, оскільки на цьому етапі життя минуле переосмислюється у теперішньому, фактично стаючи частиною сьогодення.

Враховуючи вищезазначені обставини, ми вважаємо доцільним виключити шкалу "Задоволеність самореалізацією" з характеристик особистісного самовизначення в ранній юності.

Друге. Виникає питання про застосовність тверджень тесту СЖО до осіб у віці 15-16 років, оскільки спочатку здається, що цей тест призначений для старших вікових категорій. Автори тесту СЖО спеціально не визначають нижньої межі віку застосування. Після аналізу змісту тверджень тесту, ми прийшли до висновку про придатність їх використання в ранньому юнацькому віці. Непрямо, можливість проведення тесту СЖО на обраній вибірці осіб у віці 15-16 років підтверджується такими фактами:

- а) В.Франкл стверджував, що сенс життя доступний для будь-якої людини, незалежно від віку та інших факторів;
- б) тест самоактуалізації можна використовувати починаючи з 14 років;
- в) юнацький вік – час міркувань над «останніми питаннями»;
- г) у досліджуваних юнаків і дівчат не виникало питань або труднощів під час виконання тестових завдань, які залишилися.

Отже, тест СЖО надає можливість оцінити такі аспекти особистісного самовизначення в ранньому юнацькому віці:

Життєві цілі.

Інтереси та емоційне насичення життя.

Локус контролю-Я .

Локус контролю-життя (керованість життя).

Наша думка полягає в тому, що саме ці показники належним чином характеризують успішність процесу особистісного самовизначення в ранньому юнацькому віці та мають значний вплив на особистісний розвиток молодої людини.

Наш підхід до дослідження мотивації та розвитку особистості в ранньому юнацькому віці на сьогоднішній день не є загальноприйнятим у психологічній літературі. Зазвичай тест смисложиттєвих орієнтацій та концепція про прагнення до знаходження сенсу життя В. Франкла використовуються здебільшого для вивчення старшого юнацького віку (студентів). Очевидно, наше застосування показників свідомості життя до раннього юнацтва є одним з перших спроб випробування тесту СЖО в ранньому віці.

Отже, виникає питання про взаємозв'язок між нашими виокремленими показниками успішного особистісного розвитку та тими показниками, які наразі найбільш поширені та досліджуються у психологічній літературі щодо підліткового та раннього юнацького віку.

Багато дослідників відзначають, що найбільшим досягненням у цьому періоді є різке зростання рівня рефлексії - усвідомлення себе та можливих змін у своєму оточенні та у самому собі. Завдяки розвиненій рефлексії закріплюються та поліпшуються свідомі установки особистості, які набувають мотиваційної сили у структуруванні та самоорганізації поведінки підлітка та юнака. По мірі зростання кількості установок особистості та її цінностей у рефлексивному досвіді, збільшується вплив особистісних факторів розвитку, таких як самооцінка, прийняття себе, ставлення до інших, соціальна спрямованість, прагнення до лідерства, внутрішня впевненість у рішеннях та діях та інші.

Вказані фактори особистісного розвитку відображаються у концепції соціально-психологічної адаптації, яка стає все більш поширеною у сучасній

психологічній літературі. Для вивчення характеристик соціально-психологічної адаптації часто використовується опитувальник соціально-психологічної адаптованості (шкала СПА), який був розроблений К. Роджерсом та Р. Даймондом у 1954 році.

Цей опитувальник був застосований багато разів для дослідження учнів середніх шкіл, старших класів, ліцеїв, гімназій, коледжів та інших освітніх закладів. Як інструмент вимірювання, шкала СПА проявила високу здатність до диференціації при діагностиці як станів шкільної адаптації та дезадаптації, так і особливостей уявлення про себе, її перебудови у критичні періоди розвитку та в ситуаціях, що спонукають школяра до переоцінки себе та своїх можливостей.

Опитувальник Роджерса-Даймонда виявляє рівень адаптованості чи дезадаптованості у системі міжособистісних відносин і передбачає різноманітні обставини, які можуть сприяти дезадаптації, такі як низький рівень самоприйняття, низький рівень прийняття інших, емоційний дискомфорт, екстернальність та прагнення до домінування.

Як практика показує, причини труднощів, з якими зіштовхуються підлітки та юнаки, можуть бути досить різноманітними і представлені у різних комбінаціях. Автори вважають, що ці труднощі часто пов'язані з освоєнням нових соціальних відносин та нового періоду у житті людини. Багато дослідників акцентують увагу на складних взаєминах між підлітками та їхніми батьками чи однолітками, а також на складнощах у процесі навчання в школі, які іноді важко відокремити від міжособистісних відносин з однолітками, батьками та вчителями. Також труднощі можуть бути пов'язані з розвитком самосвідомості.

Проблеми та труднощі, які виникають у підлітків, часто пов'язані зі значними змінами та новими психологічними аспектами цього вікового періоду. Важливо зазначити, що проблеми підлітка не завжди відображають повністю позиції та дії юнака, і їхній активний внесок не завжди можна об'єднати в єдину

систему. Психологічне новоутворення ранньої юності - особистісне самовизначення - в основному пов'язане з труднощами формування життєвих планів та особистісних позицій.

Для виявлення провідних показників особистісного самовизначення в ранній юності ми вивчали значимість показників свідомості життя (за допомогою тесту СЖО) та показників адаптованості-дезадаптованості в міжособистісних відносинах (за допомогою опитувальника СПА) як ключових факторів розвитку особистості у цей період. Нижче ми надамо опис цих методик та пояснимо їхні показники.

Тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) є адаптованою версією тесту «Мета в житті» (Purpose-in-Life Test, PIL), розробленого Джеймсом Крамбо та Леонардом Махоліком. Цей метод базується на теорії прагнення до змісту та логотерапії Віктора Франкла і спрямований на емпіричну валідацію деяких аспектів цієї теорії.

Факторний аналіз методики дозволив створити тест СЖО, який включає загальний показник свідомості життя та п'ять субшкал. Ці субшкали відображають конкретні сенсожиттєві орієнтації, такі як мета, насиченість життям, задоволеність самореалізацією, а також два аспекти локусу контролю - локус контролю-Я та локус контролю-життя.

Сам тест містить 20 пар протилежних тверджень, що відображають уявлення про фактори свідомості життя особистості. Аналіз змісту цих тверджень показав, що деякі з них неадекватні для використання у ранньому юнацькому віці, зокрема, твердження з шкали «Задоволеність самореалізацією чи результативність життя». Тому ці пари тверджень були виключені з тесту при обробці та аналізі даних.

Інструкція для тестування: «Вам представлено кілька пар протилежних тверджень. Ваше завдання - обрати твердження, яке, на вашу думку, краще

відповідає реальності, і позначити одну з цифр 1, 2, 3, відображаючи ступінь вашої впевненості в обраному варіанті (або 0, якщо обидва твердження вважаєте однаково правильними)».

Для обробки даних використовувалася 7-бальна шкала, яка відображається в бланку-ключі до тесту. Мінімальні та максимальні значення субшкал наведені у таблиці.

Інтерпретація субшкал:

Цілі у житті: оцінює наявність чи відсутність цілей у майбутньому, які надають життю спрямованості та тимчасової перспективи.

Процес життя чи емоційна насиченість життя: відображає, чи сприймає особа своє життя як цікавий, емоційно насичений та наповнений змістом.

Локус контролю-Я (Я – господар життя): відображає уявлення про себе як сильну особистість, що має вибір та контроль над власним життям.

Локус контролю-життя чи керованість життя: відображає переконання в тому, що людина має можливість керувати своїм життям та приймати рішення.

Загальний показник свідомості життя визначається як сума балів за всіма 15 субшкалами тесту СЖО.

Після першинної обробки даних та порівняння середніх значень за допомогою t-критерію Стьюдента, значних відмінностей між характеристиками процесу особистісного самовизначення у юнаків та дівчат виявлено не було.

Опитувальник соціально-психологічної адаптованості (СПА), розроблений у 1954 році К. Роджерсом і Р. Даймондом, призначений для оцінки рівня адаптованості-дезадапованості в системі міжособистісних відносин. Цей опитувальник передбачає декілька факторів, що можуть викликати дезадаптацію, таких як низьке самоприйняття, низьке прийняття інших, конфлікти з ними, емоційний дискомфорт, залежність від інших (екстернальність), та прагнення до домінування.

У нашому дослідженні ми використали модифіковану версію опитувальника СПА, розроблену О.К.Осницьким.

Інструкція для опитуваних: «У цьому опитувальнику містяться висловлювання про людину, її спосіб життя, переживання, думки, звички та стиль поведінки. Ви завжди можете співвіднести їх з вашим власним способом життя. Після прослуховування кожного висловлювання з опитувальника, спробуйте віднести його до своїх звичок та стилю життя. Щоб показати, наскільки дане висловлювання відповідає вам, виберіть один із семи варіантів оцінки, пронумерованих від "0" до "6" на бланку для відповідей.

- «0» - ця фраза мені не притаманна;
- «1» - описане на мене не схоже;
- «2» - сумніваюсь, що написане мені притаманне;
- «3» - не схильний приміряти до себе;
- «4» - описане схоже на мене, проте не зовсім;
- «5» - описане схоже на мене;
- «6» - описане точно про мене.

Обраний один з варіантів відзначте у бланку для відповідей поруч з номером вислову».

Питальник СПА має сто одне висловлювання, проте в нашому дослідженні ми їх скоротили до 86, адже вибрали тільки ті, що розкривають сутність шкал, які становлять науковий інтерес для нас. Не врахованими залишились шкала брехливості та ескапізму.

2.2 Психологічний зміст Я-концепції ранньої юності в емпіричному вимірі

Психологічний аналіз результатів дослідження відбувається у 2 етапи. Спершу бали, які зазначав досліджуваний, просто сумуються відповідно до ключа тесту питальника СПА.

Субшкали опитувальника СПА

№	Назва	Кількість висловлювань
1.	а) Прийняття себе	7
	б) Неприйняття себе	6
2.	а) Прийняття інших	5
	б) Неприйняття інших	3
3.	а) Емоційний комфорт	4
	б) Емоційний дискомфорт	5
4.	а) Внутрішній контроль	7
	б) Зовнішній контроль	5
5.	а) Домінування	4
	б) Відомість	4

А згодом ми співставляли бали шкал парних за відповідними формулами, що уможливує обрахунок інтегральних показників у відсотковому аспекті.

Шкали опитувальника СПА (інтегральні показники)¶

$$1. \dots \text{«Самоприйняття»} \dots S = \frac{a}{a+1.6} \cdot 100\% \dots \text{¶}$$

$$2. \dots \text{«Прийняття інших»} \dots L = \frac{1.2 \cdot a}{1.2 \cdot a + b} \cdot 100\% \text{¶}$$

$$3. \dots \text{«Емоційна комфортність»} \dots E = \frac{a}{a+b} \cdot 100\% \text{¶}$$

$$4. \dots \text{«Інтернальність»} \dots I = \frac{a}{a+1.4 \cdot b} \cdot 100\% \text{¶}$$

$$5. \dots \text{«Прагнення домінування»} \dots D = \frac{2a}{2a+b} \cdot 100\% \text{¶}$$

Ми вибрали опитувальник СПА, оскільки він дозволяє отримати, на нашу думку, більш точні дані щодо досліджуваних явищ за рахунок більшої розгорнутості можливих відповідей та розрахунку інтегральних показників.

Інтерпретація шкал:

Шкала «Самоприйняття» відображає ступінь дружності або ворожості стосовно самого себе. Позитивний полюс цієї шкали об'єднує схвалення себе в

цілому та в деталях, довіру до себе та позитивне самовідчуття, тоді як негативний полюс включає переважно відчуття недовіри, низьку самооцінку та готовність до самозвинувачення.

Шкала «Прийняття інших» відображає рівень дружби або ворожості до інших людей та світу. Позитивний полюс цієї шкали включає прийняття людей, схвалення їхнього життя та ставлення до себе взагалі, тоді як негативний полюс відображає критичне ставлення до людей, роздратування та очікування негативного ставлення до себе.

Шкала «Емоційна комфортність» відображає характер переважаючих емоцій у житті досліджуваного. Позитивний бік цієї шкали включає переважання позитивних емоцій та відчуття добробуту у житті, тоді як негативний бік відображає наявність виражених негативних емоційних станів.

Шкала «Інтернальність» відображає ступінь, до якої людина відчуває себе активним суб'єктом своєї діяльності, а не пасивним об'єктом впливу інших осіб чи зовнішніх обставин. Високі показники свідчать про те, що людина вважає, що події, що відбуваються з нею, залежать від її власних дій. Низькі бали, натомість, вказують на те, що людина вбачає зовнішні сили (випадок, інших людей і т.д.) як основні чинники, що визначають події у її житті.

Шкала «Прагнення домінування» відображає нахил людини до того, щоб бути впливовою в міжособистісних відносинах. Високі значення цієї шкали вказують на тенденцію до прагнення контролювати інших людей, відчувати себе сильнішим за них. З низькими показниками, натомість, пов'язують м'якість, покірність та схильність до підпорядкування.

Після двоетапної обробки даних ми отримали результати. Використовуючи метод порівняння середніх за допомогою критерію Стюдента (t-критерій), ми не виявили значних відмінностей у показниках опитувальника СПА між юнаками та дівчатами.

Таблиця 2.1.

Усереднене значення і t-критерій згідно тесту СЖО

№	Назва субшкали	Середні значення		Дисперсія		t-критерій
		дівчата	юнаки	дівчата	юнаки	
Ц	Цілі в житті	28,7	29,4	7,62	7,55	-0,5
Пр	Процес життя	34,9	29,8	4,09	6,54	0,93
Л-Я	Локус контролю-Я	20,2	19,5	4,28	5,27	0,64
Л-ж	Локус контролю-жизнь	29,1	28,4	5,86	6,6	0,55
ОЖ	Змістовність життя	97,1	96,7	15,42	18,21	0,12

Отже, перейдемо до аналізу зв'язку між показниками самовизначення особистості (тест СЖО) та показниками адаптивності-дезадаптивності (опитувальник СПА) та їхньої важливості для особистісного розвитку віку ранньої юності. На початковому етапі ми вивчали кореляційні зв'язки між показниками обох тестів за допомогою методу лінійного кореляційного аналізу. Метод кореляції дозволяє розуміти, як одне явище впливає на інше або як вони пов'язані між собою в часі. Наприклад, такі залежності можуть існувати між факторами, які взаємодіють один з одним у причинно-наслідкових зв'язках. Лінійний кореляційний аналіз дозволяє встановлювати прямі зв'язки між змінними за їх абсолютними значеннями. Коефіцієнти лінійної кореляції ми обчислювали за допомогою формули Пірсона. Після аналізу кореляційних зв'язків ми отримали такі результати.

Таблиця 2.2.

Усереднене значення і t-критерій за методикою СПА

№	Назва шкали	середнє значення		дисперсія		t-критерій
		дівчата	юнаки	дівчата	юнаки	
1.	Самоприйняття	71	68,5	12,61	14,88	0,92
2.	Прийняття інших	68,2	66,2	9,48	13,56	0,83
3.	Емоційний комфорт	63,6	63,9	10,9	17,7	0,12
4.	Інтернальність	61,1	65,9	10,7	14,1	0,92
5.	Намагання домінувати	52,9	53,5	10,2	10,9	0,42

Для ступеню свободи 100 граничне значення t-критерію 1,948 при рівні значимості 5%; 2,626 при рівні значимості 1%.

■

Після аналізу отриманих результатів можна визначити, що всі показники опитувальника СПА мають позитивні кореляційні зв'язки з показниками тесту СЖО, за винятком показника прагнення домінування, який не вважається критерієм успішності адаптованості.

У групі дівчат також помітний слабкий зв'язок між показником насиченості життя та інтернальністю. Отримані дані свідчать про міцні кореляційні зв'язки між показниками свідомості життя (тест СЖО) та показниками адаптованості-деадаптованості в міжособистісних відносинах (опитувальник СПА), що свідчить про їхню значущість у причинно-наслідкових зв'язках. Отже, можна зробити висновок, що виділені показники особистісного самовизначення та показники соціально-психологічної адаптованості у міжособистісних відносинах мають міцний взаємозв'язок, який визначає успішність розвитку особистості в ранньому юнацькому віці.

Далі нас цікавить визначення значимості кожного з цих показників за рівнем їх впливу на особистісне самовизначення в ранній юності та успішність розвитку особистості у цей період. Для цього ми скористалися методом

факторного аналізу, який дозволяє виявити внутрішні взаємозв'язки та можливі причинно-наслідкові зв'язки між факторами у нашому дослідженні.

Факторний аналіз дозволяє ідентифікувати так звані фактори - причини, які пояснюють різноманітні парні кореляційні залежності.

Фактор представляє собою гіпотетичну латентну змінну, що пояснює взаємозв'язок між вихідними змінними. Навантаження змінної на фактор вказує на важливість цієї змінної для фактора, де коефіцієнт кореляції фактора є цією змінною.

Таблиця 2.3.

Коефіцієнти показників лінійної кореляції за методикою СЖО
та опитувальника СПА (дівчата)

	Ц	П	Л-Я	Л-Ж	S	L	E	I	D
Ц		0,150	0,811	0,640	0,659	0,363	0,438	0,430	0,191
П			<u>0,277</u>	<u>0,245</u>	<u>0,267</u>	<u>0,299</u>	<u>0,256</u>	0,200	0,119
Л-Я				0,609	0,548	<u>0,233</u>	0,472	0,453	0,141
Л-Ж					0,613	0,395	0,475	0,496	0,088
S						0,562	0,639	0,659	0,301
L							0,477	0,440	0,189
E								0,558	0,190
I									0,357
D									

Для числа ступенів свободи 60 граничне значення коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона $r = 0,253$ при рівні значимості 5%; $r = 0,333$ при рівні значимості 1%.

Для факторного аналізу були використані матриці взаємного кореляційного зв'язку між показниками тесту СЖО та опитувальника СПА, з усіма показниками за винятком прагнення до домінування, яке не виявило кореляційних зв'язків з іншими.

Після проведення факторного аналізу ми одержали матриці, які включають коефіцієнти кореляції між кожним показником та двома виділеними факторами у процесі аналізу.

Таблиця 2.4.

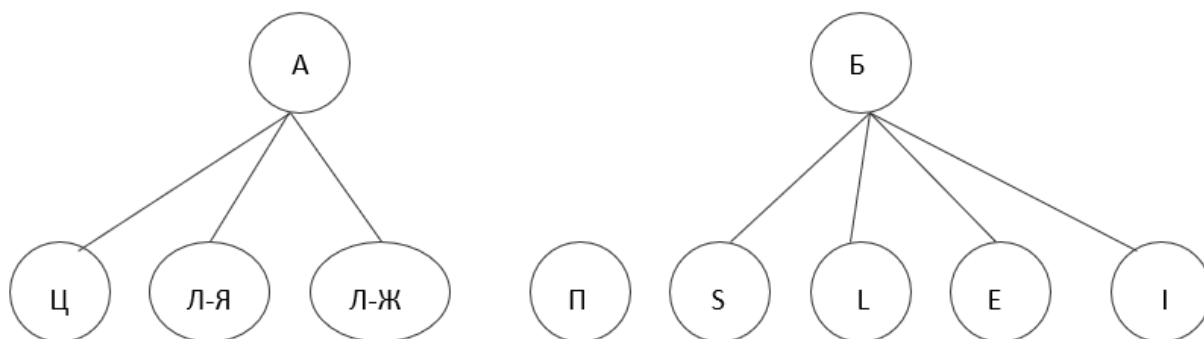
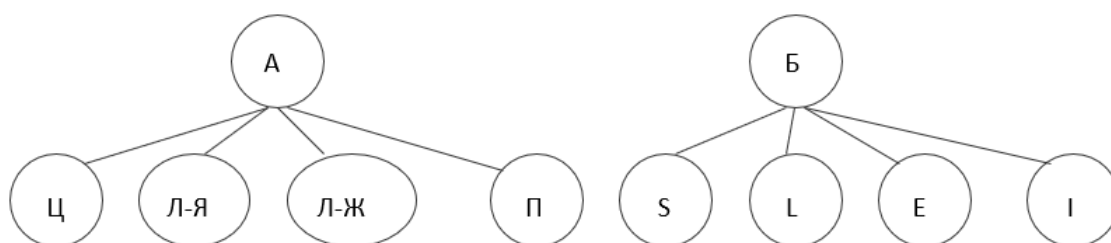
Коефіцієнти показників лінійної кореляції за методикою СЖО
та опитувальника СПА (юнаки)

	Ц	П	Л-Я	Л-Ж	S	L	E	I	D
Ц		0,713	0,841	0,812	0,670	0,596	0,604	0,481	0,137
П			0,706	0,760	0,609	0,561	0,478	0,354	0,203
Л-Я				0,846	0,605	0,614	0,569	0,471	0,099
Л-Ж					0,582	0,590	0,532	0,380	0,151
S						0,723	0,688	0,585	0,11
L							0,668	0,555	-0,043
E								0,623	-0,026
I									0,209
D									

Для числа ступенів свободи 40 граничне значення коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона $r = 0,310$ при рівні значимості 5%; $r = 0,407$ при рівні значимості 1%

Для проведення факторного аналізу використовувалися матриці взаємної кореляції між показниками методики СЖО та питальника СПА, включаючи всі показники, не враховуючи прагнення до домінування, що не мало кореляцій з іншими.

Далі ми отримали матриці, що містять коефіцієнти кореляції поміж всіма показниками та визначеними двома факторами у ході аналізу.

ДівчатаЮнаки

Ц - цілі у житті

Л-Я - локус контролю-Я

ЛК-Ж – локус контролю-життя

П – процес життя

S - самоприйняття

L - прийняття інших

E – емоційний комфорт

I – інтернальність

D – прагнення до домінування

Рис. 2. Структура факторів за показниками методики СЖО та опитувальника СПА у двофакторному відображенні

Інтерпретація факторів полягає у використанні факторних навантажень змінних, які максимально корелюють з ними, що визначається за компонентами. Однак у нашому випадку, інтерпретація змісту факторів є необов'язковою, оскільки можна помітити (див. рис.2), що групи взаємозалежних змінних (показників) відповідають двом психологічним конструктам: Фактор А -

свідомість життя, і Фактор Б - соціально-психологічна адаптація. Проте, показник насиченості життя (цікавість до життя) у дівчат має слабкий зв'язок із змістом фактора свідомості життя.

Але головним об'єктивом нашого дослідження було не підтвердження відповідності виділених показників методик СЖО та СПА до різних психологічних конструктів, а визначення ступеня впливу кожного з цих показників на процес особистісного самовизначення та успішність розвитку особистості в ранньому юнацькому віці. Загальний розмір факторного простору (фактор «Загальний») у нашому дослідженні визначається сукупністю всіх показників методик СЖО та СПА і інтерпретується як особистісне самовизначення.

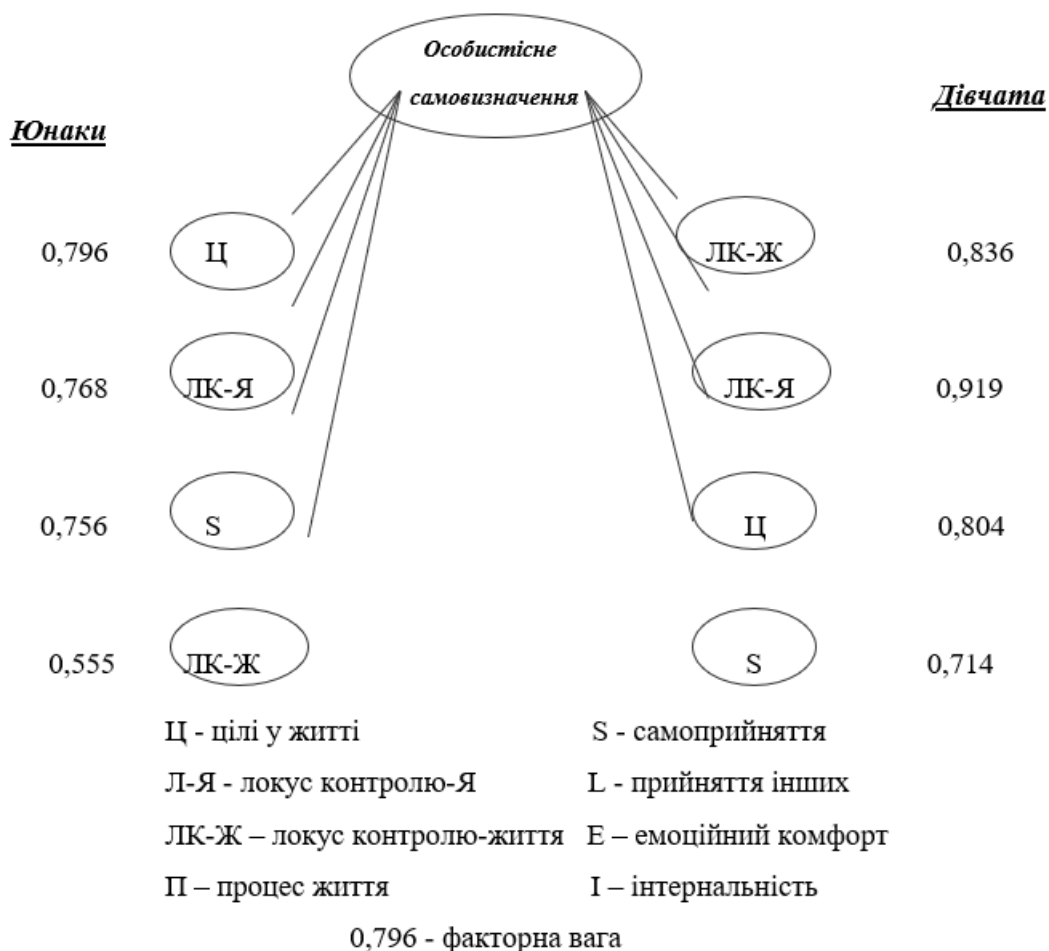

Рис. 3. Факторна структура особистісного самовизначення

Сутність фактора особистісного самовизначення визначається тими показниками, які мають найбільші факторні навантаження, тобто найбільшу кореляцію з ним. Тому, засновуючись на факторних навантаженнях для фактора "Загальний", ми можемо ідентифікувати групи взаємопов'язаних змінних (показників), що відповідають особистісному самовизначенню (див. рис.3). Для оцінки рівня значущості цих груп були використані факторні ваги: для групи дівчат - 0,551, для групи юнаків - 0,714.

Висновки до розділу 2

Отже, на основі аналізу факторів, що визначають розвиток особистості в ранньому юнацькому віці, ми ідентифікували ключові показники особистісного самовизначення. Серед них:

- 1) наявність життєвих цілей;
- 2) переконання в можливості контролювати своє життя і приймати рішення (локус контролю - життя);
- 3) віра в власні можливості контролю (локус контролю-Я);
- 4) прийняття та позитивне оцінювання власної особистості (самоприйняття). Виявилося, що для хлопців ключовим для особистісного самовизначення є переконання у можливості контролювати своє життя, тоді як для дівчат наявність життєвих цілей є найважливішим фактором.

Ці відмінності, імовірно, відображають різницю гендерної схильності: хлопці більш схильні до абстрактного мислення та філософських роздумів, тоді як дівчата частіше мають практичні та конкретні устремління.

Таким чином, результати кореляційного аналізу підтвердили взаємозв'язок деяких аспектів концепції Я з показниками особистісного самовизначення. Отримані дані вказують на те, що певні особистісні характеристики впливають на успішність особистісного самовизначення як у дівчат, так і у хлопців.

Згідно з результатами нашого дослідження, успішність особистісного самовизначення дівчат у ранньому юнацькому віці залежить від усвідомлення себе як самостійної та незалежної від думки оточуючих особистості, а також від самооцінки їх вольових якостей, привабливості та інтелектуального розвитку. Для успішного особистісного самовизначення дівчат також важливе відчуття власної ефективності, схильність до суперництва та прагнення до досягнення успіху.

У разі юнаків успішність особистісного самовизначення пов'язана з відчуттям впевненості в собі, енергійністю, діяльністю, а також наявністю ділових якостей, таких як сміливість, схильність до ризику, підприємливість, стриманість, розважливість та дипломатичність. Крім того, для успішного особистісного самовизначення у юнаків важливе розвиток емоційно-вольових якостей, таких як самоконтроль, самодисципліна та емоційна стійкість.

Відмінності між хлопцями та дівчатами у змістовних характеристиках концепції Я, які впливають на їх особистісне самовизначення, проявляються у ступені значущості позитивних та соціально бажаних особистісних якостей. Для хлопців важливіше за все в особистісному самовизначенні є усвідомлення себе як носія таких позитивних якостей, як справедливість, чуйність та доброта, ніж для дівчат.

Враховуючи те, що ми провели факторний аналіз відповідно до всіх вимог (повнота ФА складає 100%), ми можемо мати впевненість у достатній обґрунтованості нашого факторного рішення. Тому ми можемо продовжувати використовувати знайдений набір показників як інструмент для оцінки характеристик особистісного самовизначення у ранньому юнацькому віці.

Висновки

У своїй кваліфікаційній роботі ми досліджували Я-концепцію як фактор особистісного самовизначення у ранній юності з метою встановлення зв'язку між цими двома психологічними аспектами на практиці.

У першій частині емпіричного дослідження ми визначили показники особистісного самовизначення у ранній юності, які можуть служити основою для створення тесту для вимірювання цього явища: 1) наявність життєвої мети, 2) загальне світоглядне переконання в можливості контролювати своє життя та вільного прийняття рішень (локус контролю – життя); 3) віра у власну здатність контролювати життя (локус контролю-Я), 4) прийняття себе як особистості, позитивне сприйняття себе та позитивна самооцінка (самоприйняття). Для юнаків найбільш важливим для особистісного самовизначення є загальне світоглядне переконання в можливості контролювати своє життя, тоді як для дівчат найважливіше має наявність життєвих цілей у майбутньому.

Після проведення кореляційного аналізу ми виявили зв'язок деяких змістовних характеристик Я-концепції з показниками особистісного самовизначення. Таким чином, наша основна гіпотеза про наявність кореляційного зв'язку між змістом Я-концепції та процесом особистісного самовизначення була підтверджена.

Набуті дані вказують на наявність конкретного набору особистісних рис, від яких залежить успішність особистісного самовизначення як у дівчат, так і в юнаків.

Згідно з нашим дослідженням, для дівчат у ранньому юнацькому віці важливими для успішного самовизначення є такі аспекти, як усвідомлення власної самостійності та незалежності від думки оточуючих, оцінка вольових аспектів власної особистості, а також оцінка своєї привабливості та інтелектуального потенціалу. Успішне самовизначення дівчат передбачає вміння

приписувати собі певні егоїстичні риси характеру, виявлення спрямованості, схильності до конкуренції та прагнення до досягнення успіху.

Успішність особистісного самовизначення у юнаків пов'язана з впевненістю у власних силах, енергійністю та активністю, а також володінням певними підприємницькими якостями: сміливістю, готовністю до ризику, підприємливістю, розумною обачністю, дипломатичністю та тактовністю. Крім того, важливим аспектом є розвиток емоційно-вольових якостей, таких як самоконтроль, самодисципліна та емоційна стійкість.

Різниця між характеристиками Я-концепції, що впливають на особистісне самовизначення у юнаків та дівчат, виявляється у рівні значущості позитивних та соціально бажаних особистісних рис: для юнаків, усвідомлення себе як носія таких позитивних якостей, як справедливість, чуйність та доброта, має більший вплив на особистісне самовизначення, ніж для дівчат.

Отож, наша початкова гіпотеза, що характеристики Я-концепції, впливають на особистісне самовизначення в ранній юності та можуть відрізнитися для юнаків і дівчат, була підтверджена. Порівняльний аналіз даних щодо відмінностей у змісті характеристик Я-концепції для юнаків і дівчат, а також даних про значущість певних характеристик Я-концепції для успішності особистісного самовизначення, виявив цікаву тенденцію: як у дівчат, так і в юнаків спостерігається зниження самооцінки ступеня вираження тих особистісних якостей, які впливають на їхнє особистісне самовизначення.

Психологічною інтерпретацією цього явища може бути те, що найбільш значущі особистісні характеристики для успішності особистісного самовизначення усвідомлюються як менш виразні у власній особистості з урахуванням необхідності їхнього подальшого розвитку. Це може означати, що оцінка рівня розвитку важливих якостей у власній особистості знижується з метою подальшого їхнього розвитку у майбутньому.

Наш підхід до практичного дослідження характеристик особистісного самовизначення в ранній юності за допомогою показників свідомості життя особистості вважаємо перспективним для подальшого розвитку програм досліджень в цій області.

Результати нашого дослідження вказують на важливий зв'язок між характеристиками Я-концепції та успішністю особистісного самовизначення в ранній юності. Ці дані можуть бути корисними для практикуючих психологів у наданні психолого-педагогічної підтримки молоді цього віку.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко І. Г. Самооцінка особистості як компонент особистісно-орієнтованого розвитку юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2016. Вип. 4 (49). С. 191-197.
2. Байзетінова Г. Становлення Я-концепції студентів, батьки яких тривалий час перебувають за кордоном. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. М-во освіти і науки України, Волин. нац. унт ім. Лесі Українки.*, м. Луцьк, 2017. С. 46-51.
3. Благодир Н.Ф. Саморозуміння як психологічний феномен та його місце у розвитку самосвідомості в юнацькому віці. *Міжнародний науковий форум*. Вип. 6. С. 187-197.
4. Боришевський М. Й. Самотворення особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України [за ред. С. Д. Максименка]*. К., 2012. Т. XIV, ч.1. С. 28–35.
5. Винославська О.В. Психологія: Навчальний посібник. Київ: ІНКОС, 2005.
6. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник / Олександр Скрипниченко [та ін.] ; Націонал. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - 4-е вид., випр. і доп. К. : Каравела, 2014. 399с.
7. Головінський І. Педагогічна психологія : навч. посіб. для вищої шк. / Головінський І. К. : Аконіт, 2003. 287 с.

8. Гриценко В. А. Соціально-педагогічні умови подолання стану самотності студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05. К., 2014. 21 с.
9. Грузинська І.М. Теоретичні аспекти проблеми емоційного інтелекту в юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Вип. 5 (50), 2017. С. 88-96.
10. Дядюкіна Є. В. Самооцінка як міждисциплінарне поняття. *Науковий вісник Донбасу*. 2011. № 1. С. 36-44.
11. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
12. Зінченко Світлана Володимирівна. Роль «Я-концепцій» в особистісному самовизначенні дорослих. *Європейський Союз – Україна: освіта дорослих: збірник матеріалів форуму до Міжнародних днів освіти дорослих в Україні*. К.-Ніжин, 2015. С. 131-135.
13. Ігнатенко П. Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблем. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 118–123.
14. Калюжна І. П. Тренінг професійного самовизначення: навчально-методичний посібник / під наук.ред. В.Р.Міляєвої. Київ: Альфа Реклама, 2019. 80 с.
15. Козерук Ю. В., Євсейчик Я. О. Самооцінка як фактор становлення особистості студента. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2015. Вип. 124. С. 163- 165.
16. Короцінська Ю. Психологічні аспекти формування мотивації до емоційної саморегуляції в осіб юнацького віку. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021 № 5 (41), Т.1. С. 128-135.
17. Кошлань І. Г. Переживання самотності підлітками – представниками сімей з різними стилями виховання. *Наука і освіта. Одеса*, 2010. №9. С. 78–81.

18. Кривцова О. Я. Психофізіологічні особливості тривожності та агресивності першокурсників. Освіта і здоров'я студентів : матеріали ІІ Всеукр. наук. практ. конф. з міжнар. участю. М-во освіти і науки України. Суми, 2008. С. 156-162.

19. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. Монографія. Суми: Видавництво СумДПУ, 2020. 324 с.

20. Кузнецов М. А. Особливості страхів у навчальній діяльності студентів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2017. Вип. 55. С. 68-81.

21. Лемещук В. Р. Динаміка соціальних страхів сучасних юнаків (ч.1). *Практична психологія та соціальна робота*. К., 2007. № 1. С. 44- 52.

22. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості: Навч. посіб. Київ: Центр навч. л-ри, 2003.

23. Ляшенко О.А., Достатня О.А. Чинники професійного самовизначення особистості в юнацькому віці. *Збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології та історії «Гуманітарний корпус»*. Вип. 23 (1). В-во «Нілан Лтд», 2019. С. 86-90.

24. Маєвська Н. А. Психологічне благополуччя осіб з різним співвідношенням витіснення й рівня тривожності. *Вісник Харківського національного університету : Серія «Психологія»*. 2010. № 132. С. 175- 179.

25. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури : навч. посіб. для вищої школи / С. Д. Максименко. К. : Наук. думка, 1998. 216 с.

26. Михайлишин У.Б., Завацький В.Ю., Гетта О.М. Психологічні особливості впливу ціннісних орієнтацій на формування особистості в юнацькому віці. С. 136-148. Режим доступу: [Tiprrp_2017_3_15.pdf \(uzhnu.edu.ua\)](#)

27. Михальська С.А., Славіна Н.С. Особливості становлення професійної самосвідомості в юнацькому віці. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. № 22, 2013. С. 347-357.

28. Настільна книга шкільного психолога / [Авт.-уклад. О. Є. Марінушкіна]. Х. : Вид. Ранок, 2010. 288с.

29. Олейник Н. О. Самотність як суб'єктивне переживання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. Херсон, 2013. Вип. 1. С. 17-19.

30. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Роман Володимирович Павелків. К. : Кондор, 2011. 468 с.

31. Павлик Н.В. Психологічні закономірності духовної детермінації характерологічного розвитку в юнацькому віці. Режим доступу: [Стаття Полтава.-конвертирован.pdf \(iitta.gov.ua\)](#)

32. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності.: дис. докт. психол. наук / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. К., 2000. 456 с.

33. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія / Е.О. Помиткін. К.: Наш час, 2005. 280 с.

34. Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 26–27 березня 2021 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Х.: Друкарня Мадрид, 2021. 364 с.

35. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

36. Радчук Г. Аксіопсихологія вищої школи : монографія. Вид. друге, розшир. і перероб. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 380 с.

37. Рева О.М. Формування емоційної стійкості у ранньому юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Київ, 2005. 23 с.

38. Романюк Л. В. Ціннісні орієнтації: сутність, структура і психологічні механізми розвитку. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. 188 с.

39. Рудзевич І. Л. Педагогічні конфлікти в ранньому юнацькому віці. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. 2010. Вип. 9. С. 402-410.

40. Савчин М. В. Здатності особистості : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 288 с.

41. Сердюк Л. З. Самостворення особистості як цілісний самодетермінований феномен. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Вип. 38. Миколаїв, 2015. С. 422–431.

42. Сергеєнкова О.П. Саморозвиток як механізм професійного становлення студента. Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 26–27 березня 2021 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Х.: Друкарня Мадрид, 2021. С. 256-258.

43. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 316–358.

44. Терещенко Л.А., Дзюбка Л.В. Формування професійної самосвідомості молодих спеціалістів. Актуальні проблеми психології: *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2020. Том X. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип.34. С. 284-298.

45. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
46. Ткач Б.М. Нейропсихологічні особливості осіб з девіантною поведінкою. *Psychological Journal* 3 (13), 156–171. DOI:10.31108/2018vol13iss3pp156-171.
47. Туриніна О. Л. Психологічні особливості професійного самовизначення учнів профільних підкласів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ, 1998. 218 с.
48. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків. В-во КСД, 2016. 160 с.
49. Фурман А.В. Психологія «Я-концепції»: Навчальний посібник / А.В.Фурман, О.Є.Гуменюк. Львів: Новий Світ-2000, 360 с.
50. Хоменко К.В. Емпіричне дослідження структурних компонентів самоствавлення в осіб юнацького віку. *Накові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. Випуск 5. 2017.
51. Хоппе, Ф. (1930). Untersuchungen zur Handlungs-und Affektpsychologie. IX. Erfolg und Misserfolg [Дослідження психології дії та емоцій. IX. Успіх і невдача. *Psychologische Forschung*, 14, 1–62. <https://doi.org/10.1007/BF00403870>
52. Чебикін О.Я., Павлова І.Г. Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал. Спецвипуск II: «Психологія особистості: досвід минулого – погляд у майбутнє»*. 2005. № 5–6. С. 180–186.
53. Черезова І.О. Психологія життєвих криз особистості : навчальний посібник. Бердянськ. : БДПУ, 2016. 193 с.
54. Шпак М. М. Психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту в студентському віці. *Pedagogical and psychological science and education*

: transformation and development vectors : collective monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2021. Vol. 2. P. 342–359. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-084-1-34>

55. Яблонська Т. М. Вікові та індивідуально-психологічні особливості як чинник самовдосконалення особистості. *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. Серія «Психологія»*, ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), І. Галян (ред. розд.) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2015. Вип. 37. С. 28–39.

56. Bandura A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavior change. *Psychol. Rev.* № 84. P. 191.

57. Gross, J.J., & Thompson, R.A. Emotion regulation: Conceptual foundations. In J.J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation*. New York: Guilford Press, 3–24. 2007.